

ТҮРКОЛОГИЯЛЫК АДАБИЯТТАРДАГЫ ЖӨНДӨЛҮШ ТИПТЕРИНИН ПАРАДИГМАСЫ (ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИ)

Бурул САГЫНБАЕВА

Кыргыз – Түрк «Манас» университетинин доценти

Аннотация

Бул макалада жөндөмө парадигмасынын морфологиялык модели жөнүн – дөгү теориялык маселе иликтөөгө алынган. Мында кыргыз жана түрк тилдериндеги жөндөмө парадигмасынын типтери: жөнөкөй жана татаал жөндөлүш жөнүндө сөз болот.

Түркологиялык адабияттардагы жөндөлүш типтеринин парадигмасы боюнча окумуштуулардын пикирлери, андагы өзгөчөлүктөр, концептуалдык карама – каршылыктар мүнөздөлөт.

Макалада түрк тилинде да, кыргыз тилинде да III жак таандык мүчөлүү сөздөр жөндөлгөндө кыйыр жөндөмөдөн мурда аталган мүчө өзүнүн баштапкы турпатына келип, татаал жөндөлүштүн эрежеси дал ошол баштапкы турпатка карата аракетке келери айтылат.

Ачкыч сөздөр: жөндөмөлөр, жөнөкөй жана татаал жөндөлүш, сөздүк курам, баштапкы форма.

THE PARADIGM IS CASE ENDINGS TYPES IN TURKIC LITERATURES (TURKISH AND KYRGYZ LANGUAGES)

Abstract

In this article the morphological model of case endings has been studied. In this manner, case endings in Kyrgyz and Turkish languages have also been compared in each other. Scientist have different point of view in Turkish literature about case endings.

Article also examines the phonetic changes occurred in third possessive suffix when get case endings.

Key Words: case endings, case endings types, word structure, archaic word structure, Turkish and Kyrgyz languages.

Бир эле сөздүн жөндөмөлөр боюнча өзгөрүшү жөндөлүш деп аталат. Бардык түрк тилдеринде жөндөлүштүн эки түрү бар: 1) жөнөкөй жөндөлүш, 2) татаал жөндөлүш. Ошондой эле кыргыз жана түрк тили үчүн да жөндөлүштүн эки тиби, б.а., жөнөкөй жөндөлүш жана татаал жөндөлүш мүнөздүү¹. Илик, барыш, табыш жөндөмө

мүчөлөрүнүн башкы үнсүзүнүн сакталышы же сакталбай түшүрүлүп айтылышы жөндөлүштү жөнөкөй жана татаал типке ажыратуудагы негизги критерий болуп эсептелет. Жөнөкөй жөндөлүштө аталган үч жөндөмөнүн мүчөлөрүндө башкы үнсүз сакталып айтылат. Татаал жөндөлүштө үч жөндөмө мүчөнүн башкы үнсүзү түшүрүлүп айтылат.

Кыргыз жана түрк тилиндеги жөндөлүштүн типтерин төмөнкүдөй таблица аркылуу көрсөтүүгө болот:

I. Жөнөкөй жөндөлүш

Жөндөлүш тиби Жөндөмөлөр	Жөнөкөй жөндөлүш			
	кыргызча	варианты	түркчө	варианты
Атооч	<i>0</i>		<i>0</i>	
Илик	<i>-НЫн</i>	12	<i>-nIn</i>	4
Барыш	<i>-ГА</i>	8	<i>-(y)A</i>	2
Табыш	<i>-НЫ</i>	12	<i>-(y)I</i>	4
Жатыш	<i>-ДА</i>	8	<i>-DA</i>	4
Чыгыш	<i>-ДAn</i>	8	<i>-DAn</i>	4

Көрүнүп тургандай, жөнөкөй жөндөлүштө ункудагы үндүү менен үнсүзгө карап мүчөнүн өзгөрүшүнөн башка өзгөрүү болбойт.

Кыргыз тилинде жөндөлүштүн жөнөкөй тиби үндүү менен аяктаган сөздөн кийин да, үнсүз менен аяктаган сөздөн кийин да ишке ашырыла берет. Ал эми түрк тилинде жөнөкөй жөндөлүш сөздүн соңунда келген үндүү тыбыштан кийин гана ишке ашырылат:

A.	<i>ata</i>	<i>baba</i>	<i>бөлмө</i>	<i>oda</i>	<i>кыз</i>	<i>kız</i>
И.	<i>ата-нын</i>	<i>baba-nın</i>	<i>бөлмө-нүн</i>	<i>oda-nın</i>	<i>кыз-дын</i>	<i>kız-ın</i>
Б.	<i>ата-га</i>	<i>baba-y-a</i>	<i>бөлмө-гө</i>	<i>oda-y-a</i>	<i>кыз-га</i>	<i>kız-a</i>
Г.	<i>ата-ны</i>	<i>baba-y-ı</i>	<i>бөлмө-нү</i>	<i>oda-y-ı</i>	<i>кыз-ды</i>	<i>kız-ı</i>
Ж.	<i>ата-да</i>	<i>baba-da</i>	<i>бөлмө-дө</i>	<i>oda-da</i>	<i>кыз-да</i>	<i>kız-da</i>
Ч.	<i>ата-дан</i>	<i>baba-dan</i>	<i>бөлмө-дөн</i>	<i>oda-dan</i>	<i>кыз-дан</i>	<i>kız-dan</i>

Жөндөлүштүн жөнөкөй тибинде эки тилге мүнөздүү болгон төмөнкүдөй бөтөнчөлүктөрдү белгилөөгө болот:

1. Түрк тилинде жөнөкөй типти жөнгө салуучу контекст-үндүү тыбыш. Үндүү тыбыштан кийин илик, барыш, табыш жөндөмө мүчөлөрүнүн башкы үнсүзү милдеттүү түрдө бир гана вариантта айтылат. Ал эми кыргыз тилинде жөндөлүштүн жөнөкөй тиби үндүү менен аяктаган сөзгө да, үнсүз менен аяктаган сөзгө да бирдей тарагандыктан, илик, барыш, табыш жөндөмөлөрүндө мүчө башындагы үнсүз тыбыш *н-д-т*, *г-к* алмашуу кубулушуна кириптер болот.

Сал.: түрк.: *-nIn*, *-(y)I*, *-(y)A*; кырг.: *-НЫн* /-дЫн /-тЫн, *-гА* /-кА, *-НЫ* /-дЫ /-тЫ.

2. Кыргыз тилинде да, түрк тилинде да мүчөдөгү үндүүлөр жөндөлүштүн тибин аныктоочу эрежеге баш ийбейт. Ал үндөштүк күүсүнүн эрежеси боюнча аныкталат. Сал.: түрк.: *-nin / -nîn / -nun / -nün*; *-(y)a / -(y)e*; *-(y)l / -(y)i / -(y)u / -(y)ü*; кырг.: *-нын / -нин / -нун / -нүн*; *-га / -ге / -го / -гө*; *-ны / -ни / -ну / -нү*.

II. Татаал жөндөлүш

Жөндөлүш тиби Жөндөмөлөр	Татаал жөндөлүш			
	кыргызча	варианты	түркчө	варианты
Атооч	<i>0</i>		<i>0</i>	
Илик	<i>-Ын</i>	4	<i>-İn</i>	4
Барыш	<i>-А</i>	4	<i>-А</i>	2
Табыш	<i>-Ы</i>	4	<i>-İ</i>	4
Жатыш	<i>-ДА</i>	8	<i>-DA</i>	4
Чыгыш	<i>-(Д)Ан</i>	(8) 4	<i>-DAn</i>	4

Түрк тилинде татаал жөндөлүш аягы үнсүз менен бүткөн сөздөргө таралат. Мындай сөздөрдөн кийин илик, табыш барыш жөндөмөлөрүндө мүчө башындагы үнсүз түшүрүлүп айтылат да, бул жөндөмөлөрдүн кыска түрү колдонулат:

Жумшак үнсүз менен аяктаган сөздөр

A. <i>yol köy</i>	<i>çadır</i>	<i>orman</i>	<i>yıldız</i>	<i>kalem</i>	
И. <i>yol-un</i>	<i>köy-ün</i>	<i>çadır-ın</i>	<i>orman-ın</i>	<i>yıldız-ın</i>	<i>kalem-in</i>
Б. <i>yol-a</i>	<i>köy-e</i>	<i>çadır-a</i>	<i>orman-a</i>	<i>yıldız-a</i>	<i>kalem-e</i>
Т. <i>yol-u</i>	<i>köy-ü</i>	<i>çadır-ı</i>	<i>orman-ı</i>	<i>yıldız-ı</i>	<i>kalem-i</i>
Ж. <i>yol-da</i>	<i>köy-de</i>	<i>çadır-da</i>	<i>orman-da</i>	<i>yıldız-da</i>	<i>kalem-de</i>
Ч. <i>yol-dan</i>	<i>köy-den</i>	<i>çadır-dan</i>	<i>orman-dan</i>	<i>yıldız-dan</i>	<i>kalem-den</i>

Каткалаң үнсүз менен аяктаган сөздөр

A. <i>cep</i>	<i>süt</i>	<i>taş</i>	<i>erkek</i>	<i>ağaç</i>	<i>makas</i>
И. <i>ceb-in</i>	<i>süt-ün</i>	<i>taş-ın</i>	<i>erkeğ-in</i>	<i>ağac-in</i>	<i>makas-ın</i>
Б. <i>ceb-a</i>	<i>süt-e</i>	<i>taş-a</i>	<i>erkeğ-e</i>	<i>ağac-a</i>	<i>makas-a</i>
Т. <i>ceb-i</i>	<i>süt-ü</i>	<i>taş-ı</i>	<i>erkeğ-i</i>	<i>ağac-ı</i>	<i>makas-ı</i>
Ж. <i>cep-te</i>	<i>süt-te</i>	<i>taş-ta</i>	<i>erkek-te</i>	<i>ağaç-ta</i>	<i>makas-ta</i>
Ч. <i>cep-ten</i>	<i>süt-ten</i>	<i>taş-tan</i>	<i>erkek-ten</i>	<i>ağaç-tan</i>	<i>makas-tan</i>

Көптүк мүчө жалганган сөздөр

A. <i>taşlar</i>	<i>erkekler</i>	<i>ağaçlar</i>	<i>makaslar</i>
И. <i>taşlar-ın</i>	<i>erkekler-in</i>	<i>ağaçlar-ın</i>	<i>makaslar-ın</i>
Б. <i>taşlar-a</i>	<i>erkekler-e</i>	<i>ağaçlar-a</i>	<i>makaslar-a</i>

Т.	<i>taşlar-ı</i>	<i>erkekler-i</i>	<i>ağaçlar-ı</i>	<i>makaslar-ı</i>
Ж.	<i>taşlar-da</i>	<i>erkekler-de</i>	<i>ağaçlar-da</i>	<i>makaslar-da</i>
Ч.	<i>taşlar-dan</i>	<i>erkekler-den</i>	<i>ağaçlar-dan</i>	<i>makaslar-dan</i>

Кыргыз жана түрк тилиндеги биринчи, экинчи жактын таандык мүчөсү жалганган сөздөрдүн жөндөлүшү.

А.	<i>атам</i>	<i>babam</i>	<i>атаң</i>	<i>baban</i>
И.	<i>атам-(д)ын</i>	<i>babam-in</i>	<i>атаң-(д)ын</i>	<i>baban-in</i>
Б.	<i>атам-а</i>	<i>babam-a</i>	<i>атаң-а</i>	<i>baban-a</i>
Т.	<i>атам-(д)ы</i>	<i>babam-ı</i>	<i>атаң-(д)ы</i>	<i>baban-ı</i>
Ж.	<i>атам-да</i>	<i>babam-da</i>	<i>атаң-да</i>	<i>baban-da</i>
Ч.	<i>атам-(д)ан</i>	<i>babam-dan</i>	<i>атаң-(д)ан</i>	<i>baban-dan</i>

Бул мисалдардагы түркчө сөздөрдүн жөндөлүшүндө илик, табыш, барыш жөндөмөлөрүнүн башкы үнсүзү бардык учурларда түшүрүлүп айтылды. Ал эми кыргыз тилиндеги мындай сөздөрдүн жөндөлүшүндө илик, табыш жөндөмөлөрдүн башкы тыбыштары түшүрүлбөй да (*атам-дын, атаң-ды*), түшүрүлүп да (*атам-ын, атаң-ы*), колдонула берет.

Кыргыз тилинде барыш жөндөмөнүн башкы үнсүзү бул топтогу сөздөрдөн кийин дайыма түшүрүлүп айтыла тургандыгы менен шартталат: *атам-а, атаң-а*.

Ошентип, бул топтогу сөздөрдөн кийин илик жана табыштын башкы үнсүзү түшүрүлүп айтылса, булар татаал жөндөлүшкө, ал эми ушул эле шартта аталган жөндөмөлөр башкы үнсүзүн сактап калса, мындай жөндөлүш жөнөкөй жөндөлүшкө жатат. Ошондой эле, кыргыз тилинде түрк тилинен айырмаланып, бул жөндөлүштө чыгыш жөндөмөсү да кыскартылып *-ан* түрүндө жана толук *-дан* түрүндө айтыла берет: *атам-ан / атам-дан, атаң-ан / атаң-дан* ж.б. Бирок мындагы чыгыш жөндөмөсүнүн кыскартылып *-ан* түрүндө келиши жекече кубулуш болуп эсептелет.

Кыргыз жана түрк тилиндеги үчүнчү жактын таандык мүчөсү жана *-НЫКЫ/-nInki* мүчөсү жалганган сөздөрдүн жөндөлүшү.

А.	<i>атасы</i>	<i>babası</i>	<i>кызы</i>	<i>kızı</i>
И.	<i>атасы-н-ын</i>	<i>babası-n-in</i>	<i>кызы-н-ын</i>	<i>kızı-n-in</i>
Б.	<i>атасы-н-а</i>	<i>babası-n-a</i>	<i>кызы-н-а</i>	<i>kızı-n-a</i>
Т.	<i>атасы-н-0</i>	<i>babası-n-ı</i>	<i>кызы-н-0</i>	<i>kızı-n-ı</i>
Ж.	<i>атасы-н-да</i>	<i>babası-n-da</i>	<i>кызы-н-да</i>	<i>kızı-n-da</i>
Ч.	<i>атасы-н-ан</i>	<i>babası-n-dan</i>	<i>кызы-н-ан</i>	<i>kızı-n-dan</i>

А.	<i>атаныкы</i>	<i>babaninki</i>
И.	<i>ата-ныкы-н-ын</i>	<i>baba-nın-ki-n-in</i>

- Б. *ата-ныкы-н-а baba-nın-ki-n-e*
 Г. *ата-ныкы-н-0 baba-nın-ki-n-i*
 Ж. *ата-ныкы-н-да baba-nın-ki-n-de*
 Ч. *ата-ныкы-н-ан baba-nın-ki-n-den*

Мында төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр байкалат:

1. Үчүнчү жактын таандык мүчөсү уланган сөздөр кыргызчада да, түркчөдө да биринчи жана экинчи жактын таандык мүчөсү менен өзгөрүшүнөн башкача болуп өзгөрөт. Мында III жактын *-BI / -cBI // -İ / -sİ* таандык мүчөсү, жалпы таандыктын *-НЫкЫ // -nInkİ* мүчөсү келген сөздөрдөн кийин жана жөндөмө мүчөдөн мурун *n // n* тыбышы пайда болуп, аталган мүчөлөр өзүнүн баштапкы формасына келип калат, б.а., *-BI // -İ* мүчөсү *-BIn // -İn, -cBI // -sİ* мүчөсү *-cBIn // -sİn, -НЫкЫ // -nInkİ* мүчөсү *-НЫкЫn // -nInkIn* болуп калат. Мындай учурда жөндөлүүчү негиз болуп аягына *n // n* тыбышы кошулуп айтылган форма эсептелет. Сал.: *атасын-babasin, кызын-kızın* ж.б.

Түрк тилинин материалы боюнча *n* тыбышын М.Эргин, Д.Аксан, Т.Генжандар көмөкчү тыбыш деп², ал эми кыргыз тилинин материалы боюнча И.А.Батманов кыстырынды деп карайт. Батманов *n* тыбышын мүчө жагына оодарып (*-нда / -нде / -ндө*) формасында бөлүштүргөн³. Профессор Н.К.Дмитриев мындай бөлүүгө каршы экендигин билдирип жана аны төмөнкүдөй бөлүүнү сунуш кылат: *ат-ы-нда* эмес *ат-ын-да*. Окумуштуу үчүнчү жактын таандык мүчөсүнүн баштапкы формасын *-BIn, -cBIn* деп эсептейт⁴. Мындай пикирди А.Н.Кононов да кубаттайт⁵. Ал түрк тилинде үчүнчү жактын таандык мүчөсү атооч жөндөмөдө гана *-İ / -sİ* болбосо, калган жөндөмөлөрдө *-İn, -sİn* болуп баштапкы формасы калыбына келтирилет.

Мисалы:

- А. *kitabı anesi*
 И. *kitab-ı-nın anne-si-nin*
 Б. *kitab-ı-n-a anne-si-n-e*
 Г. *kitab-ı-n-ı anne-si-n-i*
 Ж. *kitab-ı-n-da anne-si-n-de*
 Ч. *kitab-ı-n-dan anne-si-n-den*

Демек, байыркы түрк тилдеринин материалдарынан жана азыркы түрк тилдеринин жазма эстеликтеринен азыркы убактагы таандык мүчө *-BI* жана *-cBI*'нын баштапкы формасы деп *-BIn* менен *-cBIn*'ды эсептөөгө туура келет⁶.

2. Илик, барыш жана табыш жөндөмөлөрүнүн башкы үнсүзү түшүрүлүп айтылат: *атасы-н-ын/babasin-ın, атасын-а/babasin-a, атаныкын-ын/babanınkin-in, атаныкын-а/babanınkin-e*.

Бирок кыргыз тилиндеги табышта үнсүздөн кийин мүчөдөгү үндүү да кыскартылып, натыйжада бул жөндөмө 0 (нөл) мүчө аркылуу берилип калат, ал эми түрк тилинде байыркы табыш жөндөмө мүчөсүнүн кыскарган формасы *-İ* сакталып калган. Сал.: *атасын-0 / babasin-ı*.

3. Түрк тилинде да, кыргыз тилинде да чыгыштагы сөзгө үчүнчү жактын таандык мүчөсү жалганып келгенде, таандык мүчө менен чыгыш жөндөмө мүчөсүнүн ортосуна *n* тыбышы кошулуп айтылат: *үй-ү-н-өн-ев-и-н-ден*, *ата-сы-н-ан-baba-si-n-dan*. Кыргыз тилиндеги чыгыш жөндөмө мүчөсүнүн башкы үнсүзүнүн түшүп калышы сөз ичинде кош *nn* тыбышынын колдонулушуна кыргыз тили жол бербей тургандыгы менен шартталат. Сал. *атасын-дан* > *ата-сын-нан* > *ата-сын-ан* > *атасынан*; *атам-дан* > *атам-нан* > *атаман-babasin-dan*, *babam-dan*.

Кыргыз жана түрк тилиндеги негизги ат атоочтордун жөндөлүшү.

кырг.:

Жактама ат атоочтор

А.	<i>мен</i>	<i>сен</i>	<i>ал</i>	<i>меники</i>	<i>анысы</i>
И.	<i>мен-ин</i>	<i>сен-ин</i>	<i>ан-ын</i>	<i>мен-икин-ин</i>	<i>ан-ысын-ын</i>
Б.	<i>маг-а</i>	<i>саг-а</i>	<i>аг-а</i>	<i>мен-икин-е</i>	<i>ан-ысын-а</i>
Т.	<i>мен-и</i>	<i>сен-и</i>	<i>ан-ы</i>	<i>мен-икин-ө</i>	<i>ан-ысын-ө</i>
Ж.	<i>мен-де</i>	<i>сен-де</i>	<i>ан-да</i>	<i>мен-икин-де</i>	<i>ан-ысын-да</i>
Ч.	<i>мен-ден</i>	<i>сен-ден</i>	<i>ан-дан</i>	<i>мен-икин-ден</i>	<i>ан-ысын-ан</i>

Шилтеме ат атоочтор

А.	<i>бул</i>	<i>ошол</i>	<i>тигил</i>	<i>мунуку</i>	<i>тигиниси</i>
И.	<i>мун-ун</i>	<i>ошон-ун</i>	<i>тигин-ин</i>	<i>мунукун-ун</i>	<i>тигинисин-ин</i>
Б.	<i>бу-га</i>	<i>ошо-го</i>	<i>тиги-ге</i>	<i>мунукун-а</i>	<i>тигинисин-е</i>
Т.	<i>мун-у</i>	<i>ошон-у</i>	<i>тигин-и</i>	<i>мунукун-ө</i>	<i>тигинисин-ө</i>
Ж.	<i>мын-да</i>	<i>ошон-до</i>	<i>тигин-де</i>	<i>мунукун-да</i>	<i>тигинисин-де</i>
Ч.	<i>мын-дан</i>	<i>ошон-дон</i>	<i>тигин-ден</i>	<i>мунукун-дан</i>	<i>тигинисин-ден</i>

Аныктама ат атоочтун жөндөлүшү

А.	<i>баары</i>	<i>бардыгы</i>
И.	<i>баарын-ын</i>	<i>бардыгын-ын</i>
Б.	<i>баарын-а</i>	<i>бардыгын-а</i>
Т.	<i>баарын-ө</i>	<i>бардыгын-ө</i>
Ж.	<i>баарын-да</i>	<i>бардыгын-да</i>
Ч.	<i>баарын-ан</i>	<i>бардыгын-ан</i>

Өздүк ат атоочтун жөндөлүшү

А.	<i>өзүм</i>	<i>өзү</i>	<i>өзүңдүкү</i>
И.	<i>өзүм-(д)үн</i>	<i>өзүн-үн</i>	<i>өзүңдүкүн-үн</i>
Б.	<i>өзүм-ө</i>	<i>өзүн-ө</i>	<i>өзүңдүкүн-ө</i>

Т.	<i>өзүм-(д)ү</i>	<i>өзүн-ө</i>	<i>өзүңдүкүн-ө</i>
Ж.	<i>өзүм-дө</i>	<i>өзүн-дө</i>	<i>өзүңдүкүн-дө</i>
Ч.	<i>өзүм-(д)өн</i>	<i>өзүн-өн</i>	<i>өзүңдүкүн-өн</i>

түрк.:

Жактама ат атоочтор

А.	<i>ben</i>	<i>sen</i>	<i>o</i>	<i>biz</i>	<i>siz</i>	<i>onlar</i>
И.	<i>benim</i>	<i>senin</i>	<i>onun</i>	<i>bizim</i>	<i>sizin</i>	<i>onların</i>
Б.	<i>bana</i>	<i>sana</i>	<i>ona</i>	<i>bize</i>	<i>size</i>	<i>onlara</i>
Т.	<i>beni</i>	<i>seni</i>	<i>onu</i>	<i>bizi</i>	<i>sizi</i>	<i>onları</i>
Ж.	<i>bende</i>	<i>sende</i>	<i>onda</i>	<i>bizde</i>	<i>sizde</i>	<i>onlarda</i>
Ч.	<i>benden</i>	<i>senden</i>	<i>ondan</i>	<i>bizden</i>	<i>sizden</i>	<i>onlardan</i>

Шилтеме ат атоочтор

А.	<i>bu</i>	<i>şu</i>	<i>o</i>
И.	<i>bunun</i>	<i>şunun</i>	<i>onun</i>
Б.	<i>buna</i>	<i>şuna</i>	<i>ona</i>
Т.	<i>bunu</i>	<i>şunu</i>	<i>onu</i>
Ж.	<i>bunda</i>	<i>şunda</i>	<i>onda</i>
Ч.	<i>bundan</i>	<i>şundan</i>	<i>ondan</i>

Сурама ат атоочтор

А.	<i>kim</i>	<i>kaç</i>
И.	<i>kimin</i>	<i>kaçın</i>
Б.	<i>kime</i>	<i>kaça</i>
Т.	<i>kimi</i>	<i>kaçı</i>
Ж.	<i>kimde</i>	<i>kaçta</i>
Ч.	<i>kimden</i>	<i>kaçtan</i>

Өздүк ат атоочтор

А.	<i>kendim</i>	<i>kendin</i>	<i>kendisi</i>
И.	<i>kendimin</i>	<i>kendinin</i>	<i>kendisinin</i>
Б.	<i>kendime</i>	<i>kendine</i>	<i>kendisine</i>
Т.	<i>kendimi</i>	<i>kendini</i>	<i>kendisini</i>
Ж.	<i>kendimde</i>	<i>kendinde</i>	<i>kendisinde</i>
Ч.	<i>kendimden</i>	<i>kendinden</i>	<i>kendisinden</i>

Демек, татаал жөндөлүштүн жалпы эрежеси боюнча жөндөлүүчү негизден кийин илик, барыш, табыш жөндөмөлөрүндө мүчө башында үнсүз түшүп калат. Натыйжада илик жөндөмөсү *-Ын / -In*, барыш жөндөмөсү *-А / А*, табыш жөндөмөсү *-Ы (0) / -İ* болуп, жөндөмө мүчөнүн кыскартылган түрү негизге уланат.

Ошентип, түркологиялык адабияттардагы жөндөлүш типтеринин парадигмасы боюнча жөндөлүштүн татаал тиби түрк жана кыргыз тилдеринде төмөнкүдөй мүнөздөлөт:

1. Эки тилде тең татаал жөндөлүш илик, барыш, табыш жөндөмө мүчөлөрүнүн башкы үнсүзүнүн түшүрүлүп айтылышын шарттайт;
2. Түрк тилинде бул жөндөлүш сөз аягында келген үнсүз тыбышка карата аракетке келип, сөздүк курамындагы сөздөргө жана алардын тийиштүү грамматикалык формаларына бирдей таралса, кыргыз тилиндеги татаал жөндөлүш өйдөкүдөй универсалдуу мүнөзгө чейин өсүп жетиле алган эмес. Анткени кыргыз тилиндеги татаал жөндөлүш сөздүк курамындагы сөздөрдүн ичинен негизги ат атоочторго, ошондой эле таандык маанидеги мүчө уланган атооч сөздөргө гана таралат;
3. Түрк тилинде да, кыргыз тилинде да III жак таандык мүчөлүү сөздөр жөндөлгөндө кыйыр жөндөмөдөн мурда аталган мүчө өзүнүн баштапкы турпатына келип, *-Ын / -cЫн*, *-İн / -sİн* түрүндө колдонулат да, татаал жөндөлүштүн эрежеси дал ошол баштапкы турпатка карата аракетке келет. Мунун натыйжасында III жак таандык мүчөлүү сөздөр үнсүз менен аяктаган сөздөрдүн үлгүсүндө жөндөлөт.
4. Түрк тилинде да, кыргыз тилинде да татаал жөндөлүштү уюштуруучу борбор болуп уңгу ат атоочтор эсептелет. Татаал жөндөлүшкө кирген башка сөздөрдүн жөндөлүшү ат атоочтук жөндөлүштүн таасиринен пайда болгон деп эсептелүүсү зарыл.
5. Түрк тилинде *ben, biz жактама* ат атоочторуна илик жөндөмөдө *-im* мүчөсү уланат: *ben-im мен-ин, biz-im биз-дин*

ШИЛТЕМЕЛЕР

- САДЫКОВ Т. Проблемы моделирования тюркской морфологии. Фрунзе, 1977. 59-б.
- ERGIN M. Türk Dil Bilgisi: Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1981.
- AKSAN, D. Sözcük Türleri. I. II. -Ankara: 1982. -
- GENCAN, T., Nejat, Dilbilgisi, Yirmi Yedinci Basım, İstanbul, 1992.
- БАТМАНОВ И.А. Грамматика киргизского языка. –Вып. II. Имена.-Казань: 1939.
- ДМИТРИЕВ Н.К. Строй тюркских языков. М. 1962.
- КОНОНОВ А. Н. О фузии в тюркских языках//Структура и история в тюркских языках. –М., 1971.
- КОНОНОВ А. Н. Грамматика современного турецкого языка. -М.,-Л., 1956.
- САДЫКОВ Т. Теоретические основы кыргызской фонологии и морфологии. АДД. Алматы, 1995. 25-29-б.
- A.Vongabin, (çev.) Mehmet Akalin, Eski Türkçenin grameri, Ankara, 1988.